

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.3:332.1

ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД

Кухар О.В., к.е.н.

Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне
Незважаючи на численні ґрунтовні дослідження і навіть формування окремого наукового напрямку, що отримав назву «spatial economics», економічна наука досі не створила цілісної теорії просторового розвитку та методології аналізу економічного простору, що унеможливило б вирішення цілої низки науково-практичних проблем. Економічний простір як об'єкт досліджень не є чітко означеним. Відтак, автором запропоновано власний теоретичний підхід щодо визначення змісту економічного простору як інституційного середовища, сформованого системними економічними взаємозв'язками між просторовими одиницями за допомогою матеріальних і нематеріальних об'єктів. При цьому, одиницею економічного простору виступає «інституційна одиниця» – основоположна категорія Системи національних рахунків. Це дає змогу дослідити основні властивості економічного простору: об'єм (визначається інституційними одиницями та процесами, що відображають взаємодію між ними), щільність (визначається нерівномірністю розміщення економічних ресурсів і неоднорідністю зовнішніх середовищ) та ієрархічність (відображає різномасштабність просторових економічних утворень). Такий підхід забезпечує методологічну базу порівняльного аналізу економічного простору на різних рівнях його ієрархії, а також допомагає краще зрозуміти закономірності просторового розвитку економіки.

Ключові слова: економічний простір, просторовий розвиток економіки, інституційна одиниця, об'єм економічного простору, щільність економічного простору, ієрархічність економічного простору.

UDC 330.3:332.1

THEORY OF ECONOMIC SPACE: INSTITUTIONAL APPROACH

Kukhar O., PhD in Economics

National University of Water and Environmental Engineering, Rivne

Despite numerous of ground studies and even the formation of a separate scientific field, called «spatial economics», the economic science has not yet created a holistic theory of spatial development and a methodology for analyzing the economic space, which makes it impossible to solve a whole range of scientific and practical problems. Economic space as an object of research is not clearly defined. Thus, the author suggests his own theoretical approach to determine the content of the economic space as an

institutional environment, formed by the system of economic relations between spatial units with the help of material and non-material objects. At the same time, the «institutional unit» (the underlying category of the System of National Accounts) serves as the unit of economic space. This approach allows us to explore the main properties of the economic space: the volume (determined by institutional units and processes reflecting the interaction between them), density (determined by the uneven distribution of economic resources and the heterogeneity of external environments) and hierarchy (reflecting the diverse scale of spatial economic entities). This approach provides a methodological basis for comparative analysis of economic space at different levels of its hierarchy, and also helps to better understand the regularities of spatial development of the economy.

Keywords: economic space, spatial development of economy, institutional unit, volume of economic space, density of economic space, hierarchy of economic space.

Актуальність проблеми. Усі економічні процеси пов'язані з певним часом та місцем, відтак аналіз просторових залежностей є важливою складовою дослідження еволюції економічних систем. Такий підхід дає змогу позиціонувати економічний простір як об'єкт дослідження економічної теорії. Зрештою, концепція економічного простору виконує певну методологічну функцію, без урахування якої сучасна економічна теорія не здатна успішно вирішувати проблеми, що виникають в аналізі реальної дійсності.

Проблема просторового розвитку економіки стає дедалі актуальнішою на початку ХХІ ст. в умовах економічної інтеграції та глобалізації. Вона є багатоаспектною та міждисциплінарною, включаючи широке коло питань інституційного середовища, ресурсного забезпечення, науково-технічного прогресу, геополітичних процесів, етнокультурної еволюції тощо.

Аналіз останніх наукових досліджень. Теоретичний фундамент дослідження економічного простору закладено в розробках іноземних науковців, зокрема У. Айзарда [1], Д. Баттена [2], М. Бекмана [3], А. Гранберга [4], П. Кругмана [5], А. Льоша [6], П. Мінакіра [7], Т. Паландера [8], Ф. Перру [9], Й. Тюнена [10] та ін. Вони окреслили коло основних питань та категорій, обґрунтували власне бачення перспектив просторового розвитку окремих регіонів, країн та світової економіки в цілому. Вивченню загальних проблем економічного простору присвячені фундаментальні дослідження українських вчених, зокрема В. Геєця, Б. Данилишина, М. Долішнього, Н. Чалої та ін. Науково цінним є внесок сучасних вітчизняних економістів у дослідження окремих

аспектів просторової економіки. Так, І. Яскал уточнив співвідношення між категоріями «економічний простір» та «просторова економіка», дослідив причини, через які фактор простору не був предметом розгляду класичних економічних теорій [11]. Р. Матвієнко визначив сутність економічного простору за допомогою процесуального підходу та здійснив аналіз структури регіонального економічного процесу як динамічної системи [12]. Н. Прямухіна працювала над формуванням теоретико-методологічних засад і практичного інструментарію щодо розвитку регіонального економічного простору в умовах трансформаційних зрушень [13].

За наявної множини поглядів та концепцій просторового розвитку слід констатувати відсутність цілісного підходу (парадигми) та методології аналізу економічного простору, що унеможлиблюють вирішення цілої низки науково-практичних проблем, таких як визначення розміру та якості економічного простору, закономірностей його розвитку, ефективних засобів регулювання економічного простору на усіх рівнях його існування тощо. На ці питання економічна теорія досі не може надати однозначних відповідей.

Мета роботи: розробка теорії економічного простору на основі інституційної парадигми, що уможливлює вимір та аналіз основних властивостей економічного простору, закономірностей його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Нажаль, серед науковців досі немає уніфікованого визначення поняття «економічний простір» та задовільної методики його дослідження. Так, наприклад, А. Гранберг наводить таке визначення: «Економічний простір – це насичена територія, що вміщує множину об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні і рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі тощо. Кожен регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором» [4, с. 25]. Тобто простір трактується як територія якогось регіону (місце), що має певні зв'язки з територіями інших регіонів. Інакше кажучи, економічний простір – це сукупність місць розміщення економічної діяльності в межах національної території. П. Кругман, в свою чергу, не наводячи формального визначення поняття «економічний простір», описує взаємовідношення національної економіки та економіки регіону, як співвідносних і вичерпуючих всю повноту просторової парадигми об'єктів розгляду і наукового аналізу [14].

Як зазначає А. Мазур, сучасна вітчизняна економічна теорія розуміє під економічним простором динамічну систему, що включає потоки наявних ресурсів розвитку (трудові ресурси, інформація, виробничі сили тощо) та інфраструктурні об'єкти (інженерні, комунікаційно-інформаційні, культурні), якими рухаються ці потоки. Сюди ж відносять і локалізовані центри політичного управління цими потоками.

Один з російських ідеологів теорії просторового розвитку економіки П. Мінакір визначає економічний простір як форму існування економіки, сукупність взаємодіючих економічних агентів, певним чином розподілених у географічному просторі. Відтак, основним завданням просторової економіки є пошук найкращого способу задоволення потреб при заданих ресурсах, характері їх просторового розподілу та взаємодії просторово розподілених економічних агентів [15, с. 20]. О. Гульбасов визначає економічний простір як фіксацію в кожний конкретний момент часу пропорцій та масштабів різних об'єктів (господарських систем різних рівнів ієрархії, інститутів, організацій тощо). О. Біяков запропонував доволі специфічне і водночас науково продуктивне визначення економічного простору як відношення між економічними процесами суб'єктів господарювання та сукупним економічним процесом щодо формування можливих результатів економічної діяльності [16, с. 23].

Серед існуючих підходів щодо визначення змісту економічного простору можна виділити:

- **територіальний** (є домінуючим серед інших), відповідно до якого економічний простір обмежується територією країни чи регіону;
- **ресурсний**, відповідно до якого економічний простір може виникати будь-де, де люди здійснюють стійкий вибір з приводу використання обмежених ресурсів;
- **інституційний**, відповідно до якого інституційне середовище формує економічний простір, в котрому відбуваються соціально-економічні процеси між суб'єктами, і, водночас, має місце зворотній вплив економічних агентів на інституційне середовище;
- **інформаційний**, відповідно до якого економічний простір трактується через інформаційну складову економічного процесу.

Виходячи з інституційного підходу, який видається найбільш науково продуктивним та поширеним серед сучасних економістів, зміст економічного простору можна визначити як інституційне середовище, сформоване системними економічними взаємозв'язками між

просторовими одиницями за допомогою як матеріальних (природних ресурсів, інженерних споруд, транспортних засобів тощо), так і нематеріальних (інформаційних технологій, електронних документів, конкуренції тощо) об'єктів. Це комплекс взаємозв'язків, в яких кожна одиниця є одночасно і суб'єктом з власними цілями, ресурсами та цінностями, і об'єктом, на який спрямовані дії інших одиниць. Таким чином, економічний простір – це не територія (місце), де відбуваються господарські процеси, а переважно абстрактна конструкція, що відображає соціально-економічну еволюцію просторових одиниць у їх взаємозв'язку. Означений підхід дає змогу дослідити зміст та форми економічного простору, його властивості та закономірності розвитку. Він забезпечує можливість порівняльного аналізу на різних рівнях ієрархії економічного простору.

Представляється, що одиницею економічного простору слід вважати інституційну одиницю, що є методологічною основою обліку в Системі національних рахунків. Це господарюючий суб'єкт, який володіє активами і має право здійснювати економічні операції з іншими суб'єктами. СНР розрізняє 2 типи інституційних одиниць: фізичні особи (домогосподарства) та юридичні особи (фірми) незалежно від їх розміру та організаційної форми. Інституційні одиниці володіють різними ресурсами та потенціалом, а взаємодія між ними призводить до зміни економічного простору. При цьому, одним з ключових простороутворюючих механізмів є ринковий механізм реалізації інтересів просторових одиниць. Таким чином, економічний простір є похідним від еволюції та взаємодії просторових (інституційних) одиниць. Інституційний підхід до визначення змісту економічного простору дає змогу виділити низку його основних змістових характеристик (властивостей).

Об'єм. Об'єм економічного простору не є одновимірним параметром. Він визначається інституційними одиницями та процесами, що відображають взаємодію між ними. Вимір об'єму економічного простору є складною справою, оскільки він має як формальні (державно-адміністративні), так і неформальні (зони впливу або тяжіння) межі. Подібно до фізичного простору Всесвіту ми можемо його досягнути, проте не можемо його точно виміряти, адже багато елементів економічного простору не піддаються кількісній оцінці в силу методологічних складностей. Людська діяльність протягом мільйонів років здійснювалась у межах біосфери майже виключно на поверхні Землі.

Відтак, межами економічного простору виступала локація економічних суб'єктів, а згодом по мірі розвитку ринкової інфраструктури для визначення меж економічного простору стали використовувати межі ринків. Проте у ХХ ст. економічний простір зазнав суттєвих змін. Газові свердловини глибиною в тисячі метрів, виведення на орбіту супутників та орбітальних станцій, вирощування в космосі рослин і бактерій, виробництво сонячної електроенергії та багато інших наукових експериментів вже суттєво розширили межі економічного простору людства та змінили його об'єм. Подібні зміни інтенсивно відбуваються й на нижчих рівнях ієрархії економічного простору (країн, регіонів чи фірм): економічні та адміністративні кордони поступово розчиняються. Багато фірм продають свою продукцію на ринках, розташованих за тисячі кілометрів від місця виробництва, в інших країнах, на інших континентах. Динаміка обсягів міжнародної торгівлі протягом кількох десятиліть постійно перевищує динаміку світового ВВП. Великі корпорації інтенсивно будують (купають) виробничі потужності далеко за межами свого заснування (локації). Ще більш мобільними є домогосподарства, котрі через масову міграцію можуть виступати складовими та впливати на об'єм одночасно кількох національних чи регіональних економічних просторів. Тому в статистичних довідниках марно шукати реальні точні дані про об'єм економічного простору певних країн чи локальних економічних просторів. Економічній науці ще доведеться розробити методіку виміру об'єму економічного простору з урахуванням сучасних тенденцій та можливостей його розвитку.

Разом з тим, для характеристики об'єму економічного простору доцільно використовувати передовсім такі показники:

- обсяг виробництва (доданої вартості);
- доходи та витрати просторових (інституційних) одиниць;
- величина наявних (доступних) економічних ресурсів;
- економічний потенціал (можливість впливати на інші економічні простори).

Жоден із показників не є самодостатнім, оскільки економічний простір змінюється одночасно у різних вимірах. При визначенні об'єму економічного простору важливе не стільки його абсолютне значення, скільки динаміка, що відображає напрям та інтенсивність змін.

Щільність (інтегрованість). Щільність проявляється у різних формах просторової організації економічної діяльності, що, в свою чергу, визначається нерівномірністю розміщення економічних ресурсів і

неоднорідністю зовнішніх середовищ. В економічному просторі подібно до фізичного простору існують «згустки» економічної діяльності, що виникають у місцях найкращих з кліматичної, ресурсної та інфраструктурної точок зору умов для її здійснення. Подібно до зірок, щільність матерії в межах яких створює гравітаційні пастки та «чорні діри», що утримують на орбітах цілі планетні системи і водночас прирікають самі зірки на співіснування в рамках сузір'їв і галактик на складні взаємні еволюції, просторові економічні «згустки», такі як регіони, країни та інтеграційні утворення, мають різну силу тяжіння, формуючи просторові підсистеми. Чим кращі умови, тим вища в цілому щільність економічної діяльності. Чим вища щільність, тим сильніший гравітаційний ефект тяжіння даним просторовим «згустком» економічних суб'єктів, залучених ефектом масштабу і агломераційними ефектами, що призводить до подальшого збільшення щільності. На думку П. Мінакіра, роль «гравітаційних сил», що визначають межі просторової концентрації інституційних одиниць і закономірності їх взаємодії та мобільності, відіграють монетарна та інституційна системи [7, с. 44]. Насправді, силою тяжіння в економічному просторі виступає економічний інтерес індивідуальних інституційних одиниць або спільний економічний інтерес їх груп.

Зрештою, як і у випадку фізичного простору, надмірне зростання щільності економічних взаємозв'язків неминуче призводить до погіршення умов економічної діяльності в «згустку» і до перенесення частини економічної активності в зони меншої щільності та порівняно кращих умов. В історії людства не було і не буде цілком сталого економічного простору (на рівні господарюючого суб'єкта, регіону чи держави), який протягом століть не зазнавав би суттєвих змін об'єму та щільності.

Очевидно, що на щільність економічного простору впливає відстань між просторовими одиницями. При цьому, в традиціях просторового аналізу береться до уваги не фізичний її вимір у кілометрах, а економічний вимір у транспортних витратах на переміщення людей, матеріальних благ чи інформації. Варто також враховувати, що економічна оцінка відстані часто залежить як від фізичної віддалі, так і від напрямку руху. Саме тому, наприклад, сформувався в Середньовіччі торговельний шлях «з варяг у греки», який не просто сполучав різні частини Європи, а мав визначений напрям, що забезпечував зменшення економічної відстані між Північчю і Півднем. Останніми десятиліттями

щільність глобального економічного простору невпинно зростає завдяки розширенню інтернет-мережі та зростанню швидкості передачі інформації – ключового ресурсу прийдешньої постіндустріальної епохи.

В сучасній економічній науці існує багато наукових підходів щодо оцінки щільності економічного простору. Зокрема, С. Кириллова та О. Кантор пропонують для оцінки щільності національного економічного простору низку показників: обсяг вантажних перевезень та параметри зовнішньої торгівлі, обсяг пасажирських перевезень та показники міграційного приросту, обсяг інвестицій та показники руху капіталу [17, с.61]. Адекватним вимірником щільності економічного простору є також відношення обсягу внутрішнього товарообміну до сукупного обсягу виробництва. Такий показник можна обчислити на різних рівнях аналізу (ієрархічності) економічного простору.

Ієрархічність (просторовий порядок). Відображає різномасштабність просторових економічних утворень, що дає змогу виокремлювати різні рівні однорідних економічних структур; водночас ієрархічність означає наявність якісно відмінних між собою підпросторів, які формують, в кінцевому рахунку, економічний простір людства. Нажаль, у наукових дослідженнях рівні ієрархічності погано розмежовані через фрактальність, коли один економічний простір, будучи самостійним елементом, є складовою іншого простору, в той час як обидва представляють собою єдину цілісність. Відтак, зустрічаються терміни «єдиний економічний простір», «глобальний економічний простір», «спільний економічний простір», «національний економічний простір» тощо.

Виходячи з теоретичного підходу, що ґрунтується на визначенні одиниці економічного простору, слід розрізнати:

➤ одиничний (індивідуальний) економічний простір – відображає передовсім внутрішні економічні процеси та взаємозв'язки в середині просторової (інституційної) одиниці. Одиничні простори як клітини біологічного організму можуть мати різну будову, об'єм та щільність зв'язків, відображаючи різноманіття економічної природи;

➤ локальний (регіональний, кластерний) економічний простір – відображає сукупність одиничних просторів у їх взаємозв'язку, що перебувають під впливом соціально-економічних чи інституційних полюсів (центрів тяжіння). Такими полюсами можуть бути міста, регіони, родовища ресурсів, система водо- чи електропостачання, юрисдикція державних органів тощо, які утворюють економічні «згустки» і в той чи

інший спосіб притягують або підпорядковують собі інші просторові одиниці. Регіони та кластери можуть бути як національними (внутрішніми), так і транскордонними;

➤ національний економічний простір – об'єднує різні за масштабом та функціональним призначенням одиничні та локальні економічні простори (в тому числі транскордонні), територіальна організація яких залучає простір у процес життєдіяльності країни, формуючи своєрідні регіональні простори й обумовлюючи особливості та специфіку просторового розвитку, спільну організацію і координацію економічної діяльності на певній території. Основою національного економічного простору виступає інституційна монополія держави, котра забезпечує загальнонаціональне законодавство, єдину грошово-кредитну систему, національну енергетичну, транспортну та інші системи. Разом з тим, національний економічний простір країни в сучасних умовах глобалізації світової економіки зазнає дедалі більшого впливу ззовні, що може мати як безпосередні вигоди, так і сильні загрози;

➤ глобальний економічний простір – уособлює економічний простір людства, в якому переплітаються індивідуальні, локальні та національні простори. В такому просторі подібно до галактики існують зірки та сузір'я, планети і їх системи, сполучені силою тяжіння у їх взаємовпливі.

Будь-який економічний простір нижчого рівня може повністю або частково входити до економічного простору (просторів) вищого рівня. Усі одиничні економічні простори є складовими глобального економічного простору.

В цілому, запропонований підхід щодо визначення змісту економічного простору не вирішує усіх методологічних проблем його виміру та аналізу. Проте, він формує науковий фундамент для подальшого дослідження просторового розвитку економіки, що полягає у кількісних та якісних змінах його основних властивостей в результаті еволюції та взаємодії просторових одиниць, в тому числі процесів злиття і поглинання.

Висновок. Аналіз існуючих наукових підходів виявив вузькі місця теоретичного та методологічного характеру, що перешкоджають створенню цілісної теорії просторового розвитку економіки. Натомість, запропонований авторський підхід, що ґрунтується на засадах Системи національних рахунків, визначає інституційний зміст економічного простору і водночас забезпечує методологічну базу для виміру

економічного простору та дослідження просторового розвитку як на рівні господарюючих суб'єктів, так і на рівні регіонів, держав чи світової економіки в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айзард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М.: Прогресс. – 1966. – 639 с.
2. Batten D. Complex landscapes of spatial interaction // The Annals of Regional Science. – 2001. – V. 35.
3. Beckmann M., Puu T. Spatial Economics: Density, Potential, and Flow // Studies in Regional Science and Urban Economics. – 1985. – Volume 14.
4. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2003.
5. Кругман П. Пространство: последний рубеж // Пространственная экономика. – 2005. – №3.
6. Лёш А. Географическое размещение хозяйства.–М.:Изд-во иностр.л-ры.–1959.–455с.
7. Минакир П.А., Демьяненко А.Н. Очерки по пространственной экономике/ П.А. Минакир, А.Н. Демьяненко; отв.ред. В.М. Полтерович; Рос.акад.наук, Дальневост. отд-ние, Ин-т экон. исследований.–Хабаровск:ИЭИ ДВО РАН.–2014.–272с.
8. Palander T. Beitrage zur Standorts theorie. – Uppsala: Almqvist&Wiksell, 1935.– 419 p.
9. Perroux F. Economic space: theory and applications // Quarterly Journal of Economics. – 1950. – V. 64. – P. 89-104.
10. Тюнен фон И. Изолированное государство. – М.: Эконом. жизнь, 1926. – 329 с.
11. Яскал І.В. Категорії «економічний простір» і «просторова економіка» в регіональних дослідженнях // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: Збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету. – №2 (13), том 1– 2016. – Харків: ХНАДУ, 2016 – 120 с.
12. Матвієнко Р. Моделювання регіонального економічного простору// Економічний аналіз. – 2013, Випуск 12. Частина 1. – с. 210-216.
13. Прямухіна Н.В. Проблеми та перспективи розвитку регіонального ринкового простору в умовах трансформації: [монографія] / Н. В. Прямухіна. – К.: "Ліра-К", 2015. – 332 с.
14. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М.: Экономический факультет МГУ; ЮНИТИ, 1997.
15. Минакир П.А. Экономический анализ и измерения в пространстве // Пространственная Экономика. – 2014. – №1. – С. 12-39.
16. Бияков О.А. Теория экономического пространства: методологический и региональный аспекты. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. – 152 с.
17. Кириллова С.А., Кантор О.Г. Региональное развитие и качество экономического пространства // Регион: экономика и социология. – 2010, №3. – с. 57-80.